

VAN GORBATSJOV TOT POETIN: POLITIEKE GESCHIEDENIS VAN RUSLAND, 1985-2001

*Hans Oversloot**

Gorbatsjov en de ondergang van de Sovjet-Unie

Michail Sergejevitsj Gorbatsjov werd in maart 1985 door de leden van het Politburo, het hoogste dagelijkse bestuursorgaan van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie (CPSU), uit hun midden tot secretaris-generaal gekozen. Hij was een vitale man, met een vriendelijke glimlach, maar ook met een stevige vuist, zo meende althans politburo-lid en minister van buitenlandse zaken van de USSR Andrei Gromyko, die de pro-Gorbatsjov fractie in het politburo had geleid en die Gorbatsjovs benoeming bekendmaakte.¹ Men verwachtte met Gorbatsjov een man aan het hoofd van de partij te hebben gesteld die met kracht leiding zou geven aan partij en staat en die het socialisme zou versterken. Na de dood van Leonid Brezjnev (1982), Joeri Andropov (1984) en Konstantin Tsjernenko (1985) – Andropov en Tsjernenko waren al bejaard en lichamelijk mankerende toen ze tot secretaris-generaal werden gekozen – was Gorbatsjovs relatieve jeugd een belangrijk punt in zijn voordeel; de keuze van Gorbatsjov leek de keuze voor een nieuw tijdperk. Dit nieuwe leek vooreerst te bestaan uit een herhaling van het welbekende: de nieuwe man benoemde zijn eigen mensen op hoge posten in partij en staat - creëerde zijn eigen cliëntèle - en nam afstand van zijn voorganger, van zijn 'echte' voorganger in dit geval, van Leonid Brezjnev, wiens latere regeerperiode werd gediskwalificeerd als de periode van *zastoj*, van stilstand, van inertie. (Eerder had Chroesjtsjov zich van Stalin gedistantieerd, was onder Brezjnev Chroesjtsjov 'onnoembaar' geworden, en nu profileerde Gorbatsjov zich door afstand te nemen van Brezjnev.) Nieuw was wel de anti-alcohol campagne die Gorbatsjov, met steun van en misschien zelfs op aandrang van de 'tweede man' in de partij,

* Met dank aan Ruben Verheul en Joop de Kort voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

¹ Zie over de interne verhoudingen in het politburo en de verkiezing van Gorbatsjov tot secretaris-generaal: Archie Brown, *The Gorbachev Factor* (Oxford & New York 1997) 53-88.

Jegor Ligatsjov, vrijwel direct na zijn benoeming begon. Of niet nieuw? Kort na de revolutie was immers ook een streng anti-alcohol beleid gevoerd. Maar in de jaren 1970 en 1980 was de alcohol-accijns een zeer voorname bron van staatsinkomsten geworden. Onder Gorbatsjov werd drankmisbruik opnieuw aangemerkt als een groot maatschappelijk euvel en de oorzaak van persoonlijke tragedies in het leven van tientallen miljoenen sovjet-burgers. De anti-alcohol campagne bleek evenwel niet vol te houden: in 1988-89 nam het aantal verkooppunten weer toe, bleven de slijterijen weer langer open, en verminderde het politietoezicht.² De campagne had inmiddels wel de staatsfinanciën danig ontregeld: de staat had door het mislopen van de accijns een 'kasgeld' probleem gekregen.

Een van de eerste beleidsleuzen onder Gorbatsjov was *oeskorenii*, versnelling, versnelling van de 'modernisering' en verhoging van de productie; *oeskorenii* na en tegenover *zastoj*. Onder de leuze *oeskorenii* werd getracht de arbeidsproductiviteit op te voeren, onder meer door het invoeren van meerploegendiensten en een 24-uursbedrijf in sectoren die deze vroeger niet gekend hadden. Hoe *oeskorenii* kon samengaan met *perestrojka*, verbouwing, een beleidsleuze die langer repertoire heeft gehouden, is nooit duidelijk geworden. Versnelling terwijl de winkel werd verbouwd? De productie opvoeren terwijl het bedrijf overhoop werd gehaald? *Perestrojka* werd een container-begrip: er werd direct of bij implicatie van alles onder gevat. Alles wat veranderd of verbeterd moest worden viel onder *perestrojka*, *perestrojka* was niet de naam van een duidelijk programma, maar wat er onder verstaan moest worden werd als het ware onderweg ontdekt. Zowel centralisatie, zoals het samenvoegen van een aantal ministeries op het terrein van de landbouw en de agro-industrie tot een gigantisch *gosagroprom*, als ook, later, de verzelfstandiging van staatsbedrijven en andere statelijke organisaties werd onder de noemer *perestrojka* gevat. Ook de leuze *glasnost* werd vroeg in de periode Gorbatsjov aangeheven en hield lang repertoire. Het woord *glasnost* betekent stem hebben en stem geven of 'openheid'. *Glasnost* bleek nog niet veel te betekenen na de explosie van de kernreactor bij Tsjernobyl (mei 1986). Moskou, het machtscentrum, leek zelf heel lang onvoldoende te worden

² Zie over de anti-alcohol-campagne: Stephen White, *Russia goes dry. Alcohol, State and Society* (Cambridge 1996).

geïnformeerd over de aard en omvang van de ramp door lokale autoriteiten (waarvan een groot deel zijn best deed zichzelf en zijn directe naasten in veiligheid te brengen) en Moskou bleef vervolgens in gebreke bij de voorlichting van 'het volk' over de aard, de omvang en de consequenties van de nucleaire ramp. Hierover raakte althans een deel van de bevolking van de Sovjet-Unie, als vanouds, eerder geïnformeerd via *buitenlandse* elektronische media dan via de eigen nog maar weinig door *glasnost* verlichte media. Toch zou *glasnost* een heel belangrijke rol gaan spelen in de Sovjet-Unie.

Aanvankelijk leek het idee en de beoogde praktijk van *glasnost* te zijn gekoppeld aan een nieuwe campagne van bureaucratie-kritiek in, zou men kunnen zeggen, klassiek leninistische trant. De nieuwe partij-leiding wilde het socialisme 'revitaliseren', wilde het beste voor het volk, en het volk wilde natuurlijk ook het beste voor zichzelf – en waarom lukte het dan niet? Wat remde? Wat hinderde? Het idee was dat zich tussen volk en leiding een laag van bureaucraten had geschoven, die eerst en vooral bezig was zichzelf te bedienen, die belangen had ontwikkeld die strijdig waren met de belangen van de partij- en staatsleiding en met de belangen van het volk. Als nu het volk van onderop zijn stem zou kunnen verheffen tegen misstanden, en de partij-leiding van bovenaf druk zou zetten op 'de bureaucraten', dan zouden die bureaucraten er toe kunnen worden bewogen zich, zoals het hoort, opnieuw dienstbaar te maken aan partij, staat en samenleving. Redacteuren van kranten en tijdschriften en zelfs, wat later, ook de redacties van radio- en TV-programma's, kregen meer vrijheid om lucht te geven aan ontevredenheid. Een aantal hoofdredacteuren voer daarbij een tamelijk zelfstandige koers en publiceerde meer onthullend materiaal dan aanvankelijk de bedoeling leek. Een enkele keer heeft Gorbatsjov deze meer 'liberale' journalisten wel tot terughoudendheid gemaand, maar *glasnost* kreeg zijn eigen leiders en kreeg zijn eigen momentum en met name de journalisten die *glasnost* zo ver mogelijk oprekten waren verklaarde voorstanders van Gorbatsjovs politiek. Terwijl Gorbatsjovs *glasnost* zo de ontwikkeling van een 'liberale' politieke beweging mogelijk maakte, bracht diezelfde *glasnost* ook de meer conservatieve, zelfs reactionaire krachten binnen de partij in het geweer. Vanaf ongeveer 1987-1988 bestond Gorbatsjovs politiek leiderschap voor een belangrijk deel uit koorddansers

tussen 'liberalen' en 'conservatieven' en gedurende zekere tijd waren zowel 'liberalen' als 'conservatieven' ook van Gorbatsjov afhankelijk. De liberalen konden zich niet te ver van Gorbatsjov verwijderen omdat zij zijn steun tegen de conservatieven niet konden missen, en Gorbatsjov kon de conservatieven langere tijd aan zich binden (en tot beweging forceren) door te wijzen op de losgemaakte maatschappelijke krachten die slechts hij, Gorbatsjov, kon temperen. Die *balancing act* lukte tot eind 1990. Toen geraakte hij uit zijn evenwicht. Hij kon de krachten die hij had losgemaakt niet langer sturen en beheersen.

Gorbatsjov heeft van de CPSU een oecumenischer politieke partij proberen te maken, zonder het partij-monopolie te willen opgeven (wat uiteindelijk in maart 1990 toch gebeurd is). Door meer richtingen toe te laten in één partij, zou die partij sterker worden dan ooit; zo'n 'pluriforme' partij zou meer hechting hebben in de samenleving dan de 'monistische' partij van voorheen, zo was kennelijk de idee. Een aldus hervormde partij zou volgens Gorbatsjov een meerpartijensysteem ook overbodig maken. Anderzijds heeft hij, vanaf 1988, juist de staat en 'de volksvertegenwoordiging', een zelfstandiger positie willen geven. Het instrument dat hij daarbij ter beschikking had was de partij. Hij heeft de partij gebruikt om statelijke instituties op te waarderen, en dan met name de volksvertegenwoordiging op de verschillende niveaus, de sovjets. Gorbatsjov liet zich in maart 1990 kiezen tot hoogste staatsleider, maar hij bleek de Opperste Sovjet en het Congres van Volksafgevaardigden, de hoogste organen van staat, niet zo te kunnen beheersen als hij eerder de partij had beheerst. De Opperste Sovjet was naar aanleg geen hiërarchische organisatie. Als voorzitter van de Opperste Sovjet van de USSR, als president, was Gorbatsjov minder in staat de (overige) staatsinstituties te richten en te sturen dan hij in zijn hoedanigheid van secretaris-generaal van de CPSU de partij had kunnen sturen. De CPSU zelf verloor vanaf 1989 in razendsnel tempo macht en aanzien. De vrijpostigheid van de volksvertegenwoordigers op het nieuwe "Congres van volksafgevaardigden van de USSR" dat in mei-juni 1989 voor het eerste bijeenkwam, en misschien meer nog de openheid die werd betracht bij de berichtgeving daarover, alsook de openheid over de turbulente vergaderingen van de door dat Congres uit hun midden gekozen Opperste Sovjet van de USSR, hebben stellig tot de *déconfiture* van de partij bijgedragen. In maart 1990

verloor de partij zijn grondwettelijk monopolie. Eerder, althans formeel, had 'de volksvertegenwoordiging' aan de Communistische Partij het monopolie verleend, nu nam de volksvertegenwoordiging de partij haar monopolie weer af.³ De volksvertegenwoordiging werd niet langer door 'de partij' beheerst.

In 1989 begon de partij ook in snel tempo leden te verliezen. In 1988 had de CPSU meer leden gehad dan ooit, 18 miljoen. Na deze piek verloor de partij binnen enkele jaren miljoenen leden en werd zij door factiestrijd verscheurd. Zo werd in 1990 in de Russische Socialistische Federatieve Sovjet Republiek (RSFSR), de grootste van de 15 'staatkundige eenheden' waaruit de USSR bestond, maar die nooit een 'eigen' communistische partij had gehad (de CPSU had, kan men zeggen, altijd als *totum pro parte* gefunctioneerd), uit onvrede met het liberale beleid van de CPSU-leiding de Communistische Partij van Rusland opgericht. In 1989-1991 onttrokken ook de Communistische Partijen van de andere Unierepublieken zich meer en meer aan de leiding van het Unie-centrum. De Komsomol, de jeugdbeweging van de CPSU, viel vanaf 1988-89 uiteen in lokale organisaties die zich vooral bezighielden met commerciële activiteiten in plaats van met socialistische opvoeding.⁴

Door de volgehouden *glasnost* verzwakte de legitimiteit van de machtsaanspraak van de CPSU zelf, en daarmee ook van Gorbatsjov. Gorbatsjov had met zijn beleid van *oeskorenië* en *perestrojka* en met zijn afgeven op de periode van *zastoj* impliciet kritiek gehad op het functioneren van de partij en vooral van de partijleiding in de periode-Brezjnev. Brezjnev had kritiek gehad op Chroesjtsjov; Gorbatsjov heeft zich nooit ingespannen voor de 'rehabilitatie' van Chroesjtsjov. De periode-Chroesjtsjov was dus kennelijk evenmin een periode om trots op terug te zien. Onder Brezjnev was de kritiek op Stalin verstomd. Onder Gorbatsjov kwam er opnieuw ruimte voor openbaringen over de Stalin-periode. Eind jaren 1950 begin jaren 1960 had men in de Sovjet-Unie zelf maar heel voorzichtig over het grote moorden, de Goelag, en de politieke en militaire feilen van Stalin

³ In artikel 6 van de Grondwet van de USSR van 1977 werd aan de partij, de CPSU, de leidende rol in staat en samenleving toegewezen. Dit artikel werd in maart 1990 geschrapt.

⁴ Zie over de commercialisering van de Komsomol: Steven L. Solnick, *Stealing the State. Control and Collapse in Soviet Institutions* (Cambridge (Mass.) & London 1998).

kunnen berichten. Het Stalin-regiem en het functioneren van de partij onder Stalin werden eind jaren 1980 opnieuw en scherper dan ooit bekritiseerd, zowel in historisch verhandelingen als in meer en minder fictionele bellettrie.⁵ Gorbatsjov kon zich moeilijk keren tegen kritische publicaties over de periode Stalin. Optreden als *anti-anti-Stalinist* zou hem de steun hebben gekost van die segmenten van de samenleving op wier steun hij rekende voor zijn *perestrojka*; en zijn ‘gerevitaliseerd socialisme’, hoe onbepaald dat begrip ook was, moest juist wegvoeren van Stalin en de stalinistische nalatenschap. Zelfs de persoon, de daden en ideeën van V.I. Lenin bleven niet buiten schot. Voor Gorbatsjov zelf bleef Lenin evenwel heilig. De Sovjet-Unie moest een normaler land en een fatsoenlijker samenleving worden, maar voor Gorbatsjov stond vast dat ‘het volk’ met de oktober-revolutie van 1917 zijn definitieve keuze voor het socialisme/communisme had gemaakt. Ondanks toenadering tot het Westen, ondanks pleidooien voor een ‘nieuw denken’ (*novoe myslenie*) waarin het Europese karakter van Sovjet-Unie werd geaccentueerd, stond het voor Gorbatsjov vast dat de Sovjet-Unie vanwege die eenmaal door het volk gemaakte keuze tezelfdertijd fundamenteel ‘anders’ zou blijven. Pas na zijn aftreden als partijleider en president heeft Gorbatsjov afstand genomen van Lenin en is hij zich sociaal-democraat gaan noemen. Hoewel Lenin dus onder Gorbatsjov nog een icoon bleef, liet de vrijheid door *glasnost* geboden ook de reputatie van Lenin niet ongemoeid. Door die reeks van ‘foute voorgangers’ – volgens Gorbatsjov zelf met name Stalin en Brezjnef, volgens meer uitgesproken liberalen hadden al Gorbatsjovs voorgangers in meer of mindere mate aan het ongeluk van de volkeren van de Sovjet-Unie bijgedragen – kwam de machtsaanspraak van de partij zelf in het geding en kwam daarmee zelfs de machtsaanspraak van Gorbatsjov *in zijn hoedanigheid van hervormer* in het geding. Immers, als zelfs door de hoogste partijleider wordt erkend dat de partij onder een aantal van zijn belangrijkste voorgangers het volk en ‘het socialisme’ slecht heeft gediend en dat zijn langstdienende voorganger als een massamoordenaar heeft huisgehouden, moet dan die partij zijn exclusieve machtsaanspraak niet laten varen? Wat is

⁵ Vanaf 1987 begint in de Sovjet-Unie werk te verschijnen waarin aspecten van het Stalin-regiem in onverhulde gruwelijkheid worden belicht, werk van dode auteurs (onder wie Vasili Grossman en Varlam Sjalamov), en levende (onder wie Anatoli Rybakov, Anatoli Pristavkin en Aleksandr Solzjenitsyn).

dan nog de autoriteit en wat de legitimiteit van een leider die, zijns ondanks misschien, staat in *die* treurige traditie?

In 1990 wist Gorbatsjov niet goed meer 'wat te doen'. Voor de conservatieven in de partij was Gorbatsjov een gevaar voor de partij zelf geworden en dreigde door zijn leiderschap het uiteenvallen van de Unie. Voor de 'hervormers' (van zeer verschillende snit, lang niet allen van 'liberale' oriëntatie en zelfs niet allen democraten) was Gorbatsjov, gehinderd door zijn partij, en beperkt door zijn blijvende gehechtheid aan 'het socialisme', vooral een remmende factor geworden bij het streven naar een waarlijk fundamentele hervorming van staat en samenleving. Gorbatsjov benoemde in 1990 een aantal conservatieve partijleden in zijn regering in een kennelijke poging de conservatieven te apaiseren en de hervormingen te temporiseren. Een groot probleem was, behalve de negatieve economische groei en de verslechterende financiële positie van 'de staat',⁶ het politieke zelfstandigheidsstreven in een groot aantal Unierepublieken. De 'oude unie' leek niet langer houdbaar. Repressie van dit zelfstandigheidsstreven in met name de Oostzee-republieken zou de politieke positie van de Sovjet-Unie en het aanzien van Gorbatsjov persoonlijk in de 'internationale wereld' ernstig hebben geschaad – en zou ook ernstige financiële consequenties hebben gehad. In 1990 stond al wel vast dat Estland, Letland en Litouwen niet op vreedzame wijze binnen Unie-verband konden worden gehouden. Het gevaar van separatisme elders, van Georgië niet in de laatste plaats, was aanzienlijk. Onder Gorbatsjovs leiding werd er nu naar gestreefd de Unie zo veel mogelijk te behouden door de Sovjet-Unie ook als statelijk verband te hervormen. Er werd gewerkt aan een nieuw Unie-verdrag dat de Unierepublieken grotere politieke zelfstandigheid zou bieden. De hoop was dat twaalf van de vijftien Unierepublieken door een nieuw Unie-verdrag zouden kunnen worden gebonden. Aan de vooravond van de ondertekening van het nieuwe Unie-verdrag door althans negen Unierepublieken, augustus 1991, deden naaste medewerkers van Gorbatsjov, onder wie een aantal recent nog door hem tot minister gepromoveerde conservatieve communisten (de premier, de

⁶ Dit financiële probleem werd gedeeltelijk opgevangen en toegedekt door omvangrijke buitenlandse leningen, die met name de Bondsrepubliek, dankbaar voor Gorbatsjovs hulp bij de hereniging van Duitsland, gaarne bereid was te verstrekken.

minister van Binnenlandse Zaken en de voorzitter van de KGB, en anderen) een greep naar de macht. Zij presenteerden zich als het Staatscomité voor de noodtoestand. Gorbatsjov zelf was nog op vakantie op de Krim. De putschisten lieten weten dat Gorbatsjov ziek was, hielden hem afgesloten van de buitenwereld, en hadden kennelijk de hoop dat Gorbatsjov zich na het slagen van hun 'operatie' aan hun zijde zou scharen. De staatsgreep mislukte. De mankerende organisatie van de putsch was één van de redenen van zijn mislukking. Het massale publieke protest in Leningrad en vooral in Moskou, geleid door de eerste direct gekozen president van de RSFSR, Boris Nikolajevitsj Jeltsin, en door vooraanstaande leden van de Opperste Sovjet van de RSFSR was een andere belangrijke factor. De feitelijke weigering van officieren en manschappen om met geweld tegen de bij het Witte Huis in Moskou - zetel van de Opperste Sovjet - verzamelde betogers op te treden, bezegelde het lot van de putschisten. De putsch was na vier dagen voorbij. Het effect van de mislukking was precies het omgekeerde van wat door de putschisten was beoogd. De RSFSR (Rusland) en Oekraïne keerden zich nu ook, nadrukkelijk, tegen enigerlei hersteld Unie-verband. Gorbatsjov keerde uit de Krim terug naar een 'ander land': hij was secretaris-generaal van een partij die inmiddels goeddeels 'buiten de wet' was gesteld en president van een opbrekende Unie. Met name Boris Jeltsin liet hem publiekelijk weten dat hij, Gorbatsjov, baas van niets meer was. Op 24 augustus trad Gorbatsjov af als secretaris-generaal van de CPSU. De Opperste Sovjet van de USSR gebod de CPSU op 29 augustus al haar activiteiten te staken. Op 25 december 1991 trad Gorbatsjov af als president van de Sovjet-Unie en op 1 januari 1992 had de Sovjet-Unie opgehouden te bestaan.

Op 1 december 1991 was door de overweldigende meerderheid van de stemmers bij een opkomst van ver boven de negentig procent door burgers van de Unierepubliek Oekraïne in een referendum te kennen gegeven dat zij een onafhankelijk en soevereine Oekraïne wensten. Zowel een overweldigende meerderheid van de Oekraïenstalige 'Oekraïeners' als van de Russische en Russischtalige 'Oekraïeners' had te kennen gegeven 'afstand' te willen nemen van Moskou, van 'de Unie'.⁷ Aan die nooit en

⁷ In de USSR werd staatsburgerschap onderscheiden van nationaliteit. Wat in het Russisch "nationaliteit" heet zouden wij misschien eerder "etniciteit" noemen. Men kon dus, ook nog

sindsdien ook nooit meer geziene eensgezindheid van de bewoners van de Oekraïne hadden de putschisten de grootste bijdrage geleverd. In Moskou was weliswaar het hoofd geboden aan 'de reactie', maar het gevaar van een neo-conservatief of reactionair bewind door 'de partij', voor 'de partij' (en quasi voor het sovjet-volk), over de Unie was ook uit Moskou afkomstig geweest. De putschisten hadden Oekraïense nationalist en de Russischtalige liberale inwoners van de Oekraïne voor korte tijd - naar zou blijken - verenigd in hun afkeer van 'dat Moskou' en 'die Unie'. Zelfs de meer conservatieve communisten in de Oekraïne hadden, althans achteraf, bedenkingen bij de putsch: die was misschien uitgevoerd 'vóór hen', maar ook 'over hen' en 'zonder hen' en met als resultaat dat het anti-communistisch affect in Rusland zowel als in de Oekraïne sterker was dan ooit.

Op 8 december 1991 kwamen de presidenten van Wit-Rusland, Rusland en de Oekraïne bijeen op een jachtslot in Wit-Rusland om het opbreken van de Sovjet-Unie te regelen. Sjoesjkjevits, Jeltsin en Kravtsjoek nodigden de president van Kazachstan, Noersoeltan Nazarbajev, uit zich bij hen te voegen, maar die vond een reden om zich voorlopig afzijdig te houden, kennelijk wel beseffende waartoe zijn drie collegae waren samengekomen: om de Unie op te breken en Gorbatsjov definitief buiten spel te zetten. Dit zou een onconstitutionele daad zijn, immers het formele recht van afscheiding was in de vigerende constitutie wel geregeld, maar het viel de presidenten van afzonderlijke Unierepublieken niet toe daarover te besluiten. De politiek adviseur van Jeltsin, de jurist Gennadi Boerboelis, vond een formule waaronder het feitelijk onconstitutionele optreden van de drie presidenten kon worden gepresenteerd. Aan het slot van hun bijeenkomst maakten de presidenten bekend dat zij 'hadden vastgesteld dat de Sovjet-Unie had opgehouden te bestaan'. Zij braken dus zelf de Unie niet op, maar constateerden slechts dat zij al had opgehouden te bestaan. Die constatering was nog onjuist, maar werd wel snel 'juister' precies door die 'constatering' en de kennelijke bedoeling daarachter. Ook de voor elke

na 1991, staatsburger van de Oekraïne zijn met Russische "nationaliteit" (ethniciteit). Men kon ook staatsburger zijn van de Oekraïne met de Oekraïense "nationaliteit", maar (uitsluitend) Russischtalig zijn. Zie over de nationaliteiten-kwestie: Valery Tishkov, *Ethnicity, Nationalism and Conflict in and after the Soviet Union. The Mind Aflame* (London etc. 1997).

statelijke eenheid essentiële instellingen die nog op Unie-niveau waren geregeld (openbaar ministerie, politie, strijdkrachten, munt) werden na die achtste december opgedeeld, en als kader om de boedelscheiding te regelen werd de Gemeenschap van Onafhankelijke Staten (GOS) bedacht. Over de oprichtingsdatum van de GOS verschillen de meningen. Het 'begin' van de oprichting was stellig december 1991, maar een groter aantal voormalige Unie-Republieksleiders kwam begin 1992 in Alma-Ata, de toenmalige hoofdstad van Kazachstan, bijeen voor de ondertekening van meer gedetailleerde overeenkomsten.⁸ De Oostzee-republieken zijn altijd buiten GOS-verband gebleven, Azerbeidzjan schikte zich wat later, en nog later, onder Russische druk, uiteindelijk ook Georgië. De onwil van een aantal Unie-republieksleiders om aan de GOS mee te doen had te maken met het dubbele, misschien zelfs dubbelzinnige karakter van de GOS. De GOS was niet alleen een kader om de boedelscheiding te regelen en een 'proces' om de verzelfstandiging van de voormalige Unie-republieken zonder al te veel politieke en economische kosten te realiseren. De GOS werd door een aantal republieksleiders ook gevreesd als een nieuw samenwerkingskader (een mogelijk begin van een deels herstelde Unie), met Rusland als de dominante actor. Rusland immers was slechts een van vijftien vroegere Unie-republieken, maar met twee-derde van het territorium van de vroegere Sovjet-Unie en de helft (150 miljoen) van alle inwoners feitelijk de grootste en in elk geval potentieel de machtigste. Zelfs de Oekraïne, met 50 miljoen inwoners, was daarmee vergeleken een klein land. De onwil werd ook gevoed door het besef dat in Rusland 'zekere krachten' de teloorgang van de Unie betreunden en wensten te werken aan een nadere politieke eenheid van die staten waarin de Slavische volkeren verdeeld waren geraakt, met name van Wit-Rusland, Rusland, Oekraïne en (delen van) Kazachstan.

⁸ Tot het beste over het Gemenebest van Onafhankelijke Staten verschenen behoort: Richard Sakwa & Mark Webber, "The Commonwealth of Independent States, 1991-1998: Stagnation and Survival", in: *Europe-Asia Studies*, Vol. 51, No. 3, 1999, 379-415.

Jeltsin, eerste president van het nieuwe Rusland

In december 1991 ontving Boris Jeltsin als president van de RSFSR voor de periode van één jaar bijzondere bevoegdheden van de Opperste Sovjet van de RSFSR teneinde de politieke en economisch transformatie van de Republiek Rusland voortvarend te kunnen leiden. Jeltsin verenigde in zijn persoon niet alleen de bevoegdheden van een president maar ook die van premier en feitelijk een belangrijk deel van de 'wetgevende macht'. Waarnemend premier Jegor Gaidar leidde een 'team' van marktliberale hervormers die hun vrijmarktprincipes rigoureuus ten uitvoer legden zonder veel zorg voor 'institutionele arrangementen'. Na nieuwjaar 1992 werden vrijwel alle prijzen aan 'de vrije markt' overgelaten - met wel vraag, aanvankelijk ook wel enige koopkrachtige vraag, maar nauwelijks of geen groter aanbod van *produkty* en *tovary*, dat wil zeggen van levensmiddelen en 'spullen'. Deze marktsituatie en een overheid met geldgebrek die daarom maar geld liet bijdrukken, veroorzaakten hyperinflatie.⁹ Binnen enkele maanden (de inflatie was in 1992 ongeveer 2500 procent) waren spaartegoeden verdampt en waren de reële lonen gedaald met twintig, dertig procent. Toen het bovendien duidelijk werd dat tegenover de verliezen van zeer velen een enorm inkomens- en vermogenssacces stond van zeer weinigen (meestal jongere mannen die het begin van hun carrière hadden gemaakt onder het oude regiem als loyale medewerkers of zelfs propagandisten van het socialisme en die hun positie nu, onder condities van vrije markt - en goede contacten - ten volle exploiteerden) groeide de weerzin tegen de 'jeltsinisten'. In de loop van 1992 groeide de weerstand in de Opperste Sovjet (OS) tegen de 'funeste' politiek onder Jeltsin gevoerd. De meerderheid van de OS wenste een andere koers te varen en wenste geen verlenging van de bijzondere bevoegdheden door de OS aan Jeltsin verleend. Jeltsin was ondertussen die bijzondere bevoegdheden als 'hem als president toekomstige' bevoegdheden gaan zien en vatte de dreigende intrekking ervan door de OS op als een poging tot *usurpatie* door de OS van *zijn* bevoegdheden. En wie was er, per slot, zomer 1991 met grote

⁹ Niet alleen de Russische overheid financierde inflatoir. Rusland vormde aanvankelijk nog een muntunie met andere GOS-landen en die andere republieken schreven haast onbeperkt krediet uit.

meerderheid door het volk van Rusland tot president gekozen? Precies, hij, Jeltsin. En welke 'democratische aanspraken' kon de OS, gekozen nog in 1989, in hooguit half democratische verkiezingen, daartegenover stellen? Onder Roeslan Chasboelatov, *spiker* van de OS, werd daartegenover de oude idee van de Sovjet als belichaming van de ongedeelde volksmacht gerevitaliseerd. Diezelfde Chasboelatov kwam in december 1992 met Jeltsin nog wel tot een compromis - dat feitelijk, naar spoedig bleek, noch Jeltsin, noch de OS bevredigde en in maart 1993 resulteerde in bijna-*impeachment* van de president door de 'volksvertegenwoordiging' en in een door de president wel uitgeroepen maar niet ten volle doorgevoerd 'bijzonder presidentieel bewind'. De uitkomst van een niet-bindend referendum in april 1993 werd door de president uitgelegd als een blijk van steun voor zijn persoon en voor de door hem voorgestane politiek, maar het Congres van Volksafgevaardigden en de daaruit gekozen 'dagelijkse volksvertegenwoordiging', de OS, wisten hun positie nog sterk genoeg om zich niet door de president te laten marginaliseren. Aleksandr Roetskoj, vice-president sinds zomer 1991, ook teleurgesteld over de politieke macht die de president hem had gelaten, keerde zich van Jeltsin af en sloot zich aan bij wat inmiddels het 'kamp van de vijand', de OS, kon gaan heten.¹⁰ De onderhandelingen over een ontwerp-constitutie verliepen noch voor de OS, noch voor de president zeer bevredigend. De formele uitbreiding van de presidentiële bevoegdheden zouden toch een materiële beperking (moeten) gaan betekenen. Een anderzijds: met die constitutie zou met de oorspronkelijke idee van de Opperste Sovjet als de belichaming van de volksmacht worden gebroken en zou de Opperste Sovjet (of hoe dit instituut ook zou gaan heten) gereduceerd worden tot een 'gewoon' parlement. Toen bovendien Jeltsin zich gedwongen voelde belangrijke ministers en andere naaste medewerkers op non-actief te stellen nadat onderzoek wegens corruptie tegen hen was geopend door officieren van justitie (*prokoerory*) die, kennelijk, vóór het 'kamp van de vijand' hadden gekozen, en toen de Jeltsinisten op hun beurt met soortgelijke acties Roetskoj en andere 'sovjet-getrouwen' zochten te vervolgen, leek de strijd

¹⁰ Het instituut van de vice-president, dat in de RSFSR werd geïntroduceerd tegelijk met het instituut van de direct gekozen president, werd in de Grondwet van de Russische Federatie van december 1993 niet gehandhaafd.

tussen de kampen tot een climax te zijn gekomen. Er was geen arbitrage meer mogelijk. Ook de activiteiten van officieren van justitie en van het Constitutionele Hof werden door de beide kampen slechts beschouwd als politieke activiteiten voor of tegen de eigen positie. Nòg werd geen direct beroep gedaan op de strijdkrachten. Met goede reden. Beide kampen konden weten dat het feitelijk activeren van de strijdkrachten mogelijk, zo niet waarschijnlijk, tot een burgeroorlog zou leiden. Het officierscorps was in zijn sympathieën verdeeld. Ook als de gehele legerleiding zich in één kamp zou scharen (wat nog maar vraag was), was nog in het geheel niet duidelijk of de bevelshiërarchie binnen alle delen van 'de krijgsmacht' of liever 'krijgsmachten' ook zou kunnen worden gehandhaafd. Het risico bestond dat dan gewapende 'volksdelen' tegenover elkaar zouden komen te staan. President Jeltsin ging nog een stap verder, de laatste politieke escalatie en een feitelijk ongrondwettige daad (met het laatste excuus dat alsdan bestaat: *salus populi suprema lex* (het heil van het volk is hoogste wet)): in zijn decreet No. 1400, uitgevaardigd op 21 september 1993, ontbond hij Opperste Sovjet en het Congres van Volksafgevaardigden en trok alle macht aan zich.¹¹ Hij verleende financiële compensatie aan wie het decreet zou opvolgen. De harde kern van de Opperste Sovjet veroordeelde Jeltsins staatsgreep en vormde een tegenregering met Aleksandr Roetskoj als president. Onder leiding van Roetskoj en Chasboelatov – die Jeltsin in 1991 hadden gesteund – trachtte men vanuit de verschansing van het Witte Huis het verzet tegen Jeltsin te organiseren. Tenslotte greep het reguliere leger schoorvoetend in, ten gunste van Jeltsin, daarmee brekend met de eigen taakopvatting dat het slechts voor externe verdediging mocht worden gebruikt. Dit zou in de eerste Tsjetsjeense oorlog (1994-1996) ten tweede male gebeuren.

De OS was uitgeschakeld. Lagere sovjets werd dringend geadviseerd zich te ontbinden. De ontwerp-constitutie werd aangepast aan de wensen van de president en een referendum over die ontwerp-grondwet werd afgekondigd voor 12 december 1993. Op diezelfde dag zouden dan verkiezingen plaatsvinden voor de nieuwe, in de ontwerp-grondwet voorziene Staatsdoema, de 'tweede kamer' van de Russische Federatie, geen

¹¹ Zie over deze periode van strijd tussen president en Opperste Sovjet ook: Hans Oversloot, *Rusland deze jaren, of: Hervorming door corruptie* (Leiden 1996).

'sovjet' maar een 'echt parlement'. Voor aanvaarding of verwerping van de ontwerp-grondwet werden door de president ook nieuwe beslisregels uitgevaardigd (sterk afwijkend van de regels vervat in de Wet op het Referendum): een meerderheid van de stemmen vóór de ontwerp-grondwet bij een opkomst van minimaal vijftig procent zou voldoende zijn. Achteenvijftig procent stemde op 12 december vóór de grondwet, bij een opkomst van 54 procent. Althans volgens de officiële cijfers. Het is aannemelijk dat het opkomst-percentage is 'geforceerd'.¹²

Ook uit het referendum en de Staatsdoemaverkiezing van 12 december 1993 bleek een desillusie met 'de politiek'. De uitslag van de Staatsdoemaverkiezingen was een teleurstelling voor de 'jeltsinisten'. *Vybor Rossii* (Ruslands Keuze), geleid door waarnemend premier Gaidar, had gerekend op een groot vertrouwensvotum. Ruslands Keuze kon weliswaar de grootste fractie vormen in de Staatsdoema, maar de fractie van de *KPRF* (Communistische Partij van de Russische Federatie), die niet deel had genomen aan de opstand en (dus) ook niet verboden was verklaard, was bijna zo groot en er was geen sprake van dat Ruslands Keuze de Staatsdoema zou kunnen domineren. Meer steun nog dan de *KPRF* ontving de LDPR (Liberaal-Democratische Partij van Rusland), geleid door Vladimir Zjirinovski, die veel protest-stemmen wist te verzamelen. Zjirinovski's partij had het profiel van een anti-communistische anti-regeringspartij; de LDPR zou zich echter ontpoppen als feitelijke steunpartij voor Jeltsin en de regering. Hoewel onder meer uit het stemgedrag van de LDPR fractie in de Staatsdoema al in de periode 1993-1995 viel op te maken dat de LDPR onder het mom van een protest-partij feitelijk zeer gouvernementeel was ingesteld, wist de LDPR het imago van een protestpartij ook bij de Staatsdoemaverkiezingen van december 1995 nog uit te baten.

Jeltsin zag zich door de verkiezingsuitslag gedwongen een centrist als premier bij de Staatsdoema voor te dragen: Viktor Tsjernomyrdin. Deze zou vijf jaar als premier dienen. De pro-westerse Andrej Kozyrev werd als minister van Buitenlandse zaken vervangen door Jevgeni Primakov, onder

¹² Zie: John Löwenhardt, *The Reincarnation of Russia. Struggling with the Legacy of Communism, 1990-1994* (Durham 1995) 142.

wie een herstel van de contacten met bondgenoten van de vroegere Sovjet-Unie werd bevorderd. In het presidentiële apparaat en als ministers werden 'markthervormers' gehandhaafd, ook om het contact met internationale krediet-instanties (IMF, Wereldbank en andere bancaire instellingen) goed te houden. Anatoli Tsjoebais zou daarin, binnen en buiten de regering, maar meestentijds met een belangrijke functie in het presidentiële apparaat, een belangrijke rol spelen. Het presidentiële apparaat was - en is - in de RF misschien wel belangrijker dan de regering. In de grondwet van 1993 is de president van de RF de belangrijkste macht. Hij is weliswaar slechts het hoofd van één der gescheiden machten, van de uitvoerende macht, maar hij is ook meer dan dat: hij is de *garant* van de constitutie, zoals de grondwet het zegt, en hem vallen bevoegdheden toe die niet als wetgeving of als rechtspraak zijn te kwalificeren.¹³ Hij bepaalt het buitenlands beleid, hij staat aan het hoofd der strijdkrachten. Er is weliswaar een premier en er is een Minister van Buitenlandse Zaken en een Minister van Defensie, maar de premier heeft ten opzichte van de president slechts een beperkte eigen bevoegdheid. De premier wordt op voordracht van de president, na goedkeuring door de Staatsdoema, door de president benoemd. De president is in die zin beperkt dat hij een kandidaat moet vinden die acceptabel is voor de Staatsdoema-meerderheid. Maar de president kan de premier naar willekeur ontslaan. De premier benoemt ook niet zijn eigen ministers, maar draagt kandidaten voor die vervolgens door de president worden benoemd (of afgewezen); de door de premier voorgedragen kandidaat is in veel gevallen al door de president of door diens apparaat voorgeselecteerd. De president geeft ook leiding aan de binnenlandse politiek en kan in persoon vergaderingen van de ministerraad (of van het 'kernkabinet') voorzitten. Men zou kunnen zeggen dat een groot aantal ministers vooral dient te worden beschouwd als 'politieke ambtenaren'. Voor alle zaken die de landsveiligheid en de binnenlands-politieke orde betreffen is niet het 'kernkabinet' maar de Veiligheidsraad van de RF de belangrijkste beleidsbepalende instantie. In de Veiligheidsraad zijn behalve

¹³ Een Engelse vertaling van de grondwet van de Russische Federatie van 1993 is te vinden in: Richard Sakwa, *Russian Politics and Society* (London & New York 1996 (2nd edition)). Dit boek bevat tevens een kroniek van de belangrijkste politieke gebeurtenissen in de periode 1989-1996 alsmede de uitslagen van presidents- en Staatsdoemaverkiezingen in die periode.

de premier en de Minister van Buitenlandse Zaken alle zogenaamde machtsministeries vertegenwoordigd, waaronder Defensie, Binnenlandse Zaken en de *FSB* (de Federale Veiligheidsdienst, de belangrijkste opvolgerorganisatie van de *KGB*). Ook in de Veiligheidsraad is de president de dominante figuur. Dit bleek bijvoorbeeld bij de beslissing om in 1994 troepen naar Tsjetsjenië te sturen. Toen werden de leden van de Veiligheidsraad namelijk door de president verplicht zich uit te spreken voor of tegen optreden in Tsjetsjenië voorafgaand aan elk daarmee samenhangend overleg - en duidelijk was, dat de president alleen "ja" zou accepteren.

Tsjetsjenië was één van de zogenaamde subjecten van de Federatie, in de grondwet opgesomde, territoriaal-administratieve eenheden waarin het grondgebied van de RF was opgedeeld. Een complicerende factor was dat de verschillende eenheden van de RF bij nadere overeenkomst tussen Federatie-centrum en subject op verschillende manieren aan het centrum gebonden konden zijn. De republiek Tatarstan heeft in zo'n nadere overeenkomst een zeer grote mate van vrijheid ten opzichte van Moskou weten 'uit te onderhandelen'. Moskou bood Tsjetsjenië een vergelijkbare positie, maar Tsjetsjenië wenste onafhankelijkheid.

Jeltsin, als president nog van de RSFSR, dus nog voor het feitelijk uiteenvallen van de Sovjet-Unie, had zelf de centrifugale krachten aangewakkerd: neem zoveel zelfstandigheid als je aankunt, had hij herhaaldelijk geroepen. Dat was toen een manier om de steun van lokale leiders te verwerven tegen het Unie-centrum. (Steun Jeltsin, want Jeltsin steunt u in uw zelfstandigheidsstreven, en Gorbatsjov niet.) Afscheiding van de RF was voor Jeltsin echter onacceptabel. In 1992-1994 had Moskou alle feitelijke macht in Tsjetsjenië verloren en de president van de RF wenste herstel van die macht. Volgens Pavel Gratsjov, Minister van Defensie, kon het gezag van Moskou met inzet van geringe militaire middelen in een paar dagen tijd zijn hersteld. Ondanks inzet van vele tienduizenden soldaten, afkomstig van het Ministerie van Defensie zowel als van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, en ondanks inzet van zwaar materieel, na zelfs de totale verwoesting van de Tsjetsjeense hoofdstad Groznyj door tankbeschieting maar vooral door luchtbombardementen, kon Tsjetsjenië zelfs in twee jaar tijd (1994-1996) niet worden heroverd. Na materiële verwoestingen en na vele tienduizenden doden, vooral onder de

burgerbevolking, werd in de zomer van 1996 uiteindelijk een wapenstilstand overeengekomen: Russische troepen zouden zich tot buiten de landsgrenzen van Tsjetsjenië terugtrekken en definitieve afspraken over de verhouding tussen Tsjetsjenië en Moskou zouden binnen vijf jaar moeten worden gemaakt.

De oorlog in Tsjetsjenië was een financiële belasting voor de staat, de oorlog was een menselijke tragedie, en een politieke strop voor Jeltsin. De oorlog in Tsjetsjenië was bij 'de Russen' niet populair. Dat had weinig van doen met sympathie voor het Tsjetsjeense zelfstandigheidsstreven of het Tsjetsjeense volk. Misschien zelfs het omgekeerde: de Tsjetsjeense kwestie was zoveel Russische doden niet waard. Voor juni 1996 waren presidentsverkiezingen voorzien. Jeltsin wilde president blijven, maar mede door de slechte economische toestand en door het voortduren van de oorlog in Tsjetsjenië zagen zijn kansen op herverkiezing er eind 1995 begin 1996 heel slecht uit. Begin 1996, zo bleek uit enquête-gegevens, was zijn steun onder het electoraat tot onder de tien procent gedaald. Er werd binnen het presidentiële apparaat een comité tot herverkiezing geformeerd, maar tevens werden plannen ontwikkeld - niet in de laatste plaats op instigatie van Korzjakov, het hoofd van Jeltsins lijfwacht en de enige man buiten zijn directe familie die de president ten volle vertrouwde - om de verkiezingen te annuleren. Want één ding mocht niet gebeuren: de democratie mocht niet worden 'overgeleverd aan' Gennadi Zjoeganov, de leider van de *KPRF*, die de meeste kans op het presidentschap leek te hebben. De *KPRF* was na de parlamentsverkiezingen van december 1995 al veruit de grootste partij geworden in de Staatsdoema. De door premier Tsjernomyrdin geleide partij "Ons Huis is Rusland" was weliswaar tweede geworden (net voor de LDPR en *Jabloko*), maar weer was de poging mislukt om een door regering en presidentieel apparaat opgezette en gefinancierde politieke organisatie de macht 'voor de president' in de Russische tweede kamer te laten veroveren. Niet alleen de president had reden zich zorgen te maken over de aanstaande presidentsverkiezingen. De nieuwe rijken, in het bijzonder de allerrijksten, de half dozijn mannen die zich in vier, vijf, zes jaar tijd door goede contacten en door gebrek aan scrupules hadden weten op te werken tot multimiljonairs (in dollars gerekend), tot de 'leidende ondernemers van het land', zagen de komst van een 'regiem Zjoeganov' ook

met vrees tegemoet. Op instigatie van Anatoli Tsjoebais - lange tijd hoofd van de 'privatiseringsafdeling' van het presidentiële apparaat en voormalig vice-premier - legden deze oligarchen, onder wie Vladimir Potanin, Boris Berezovski en Vladimir Goesinski, hun onderlinge geschillen bij, en lieten zij Jeltsin weten diens kandidatuur met macht en vermogen te zullen steunen. Niet alleen beschikten zij over kapitaal, maar een aantal hunner kon ook hun gedrukte en elektronische media (vooral TV) laten werken om Jeltsins kandidatuur te steunen en schade toe te brengen aan diens belangrijkste concurrent. De oligarchen zagen tevens kans hun "leningen voor aandelen"-plan ten uitvoer te leggen. De federale overheid was zeer krap bij kas. Duidelijk was dat de campagne om Jeltsin te doen herverkiezen ook veel staatsmiddelen zou vergen (ondanks wettelijke beperkingen aan staatssteun aan politici). Het idee was om aandelen van een aantal van de interessantste staatsbedrijven in pand te geven bij banken en financiële instellingen beheerst door de oligarchen. Op basis van dit pand verschaften die banken leningen aan de staat. Bij tijdige afbetaling van de lening zou de staat de aandelen terugkrijgen - maar dat was niet de bedoeling, en ook voorzienbaar onmogelijk. Bij niet afbetaling zouden de in pand gegeven aandelen op de vrije markt worden gebracht en verkocht. Maar ook dat was, naar betrokkenen wisten, niet de bedoeling. De beherende bank zou 'zijn' aandelen op de markt brengen, maar geen concurrerende bidders vinden, en zo zouden 'kroonjuwelen' (waaronder oliebedrijven, nikkel-industrie) uit staatsvermogen tegen zeer geringe kosten toevallen aan de oligarchen.¹⁴

Korzjakov werd door de president terzijde geschoven. Tsjoebais en zijn team kregen ruim baan. Het lukte om Jeltsin na twee stemrondes te laten winnen en om tijdens de verkiezingscampagne een wapenstilstand met Tsjetsjenië tot stand te brengen.

De tweede termijn

De oligarchen waren, soms met, soms tegen elkaar, na de herverkiezing van Jeltsin machtiger dan ooit tevoren: hun eigendommen veiliggesteld, nog

¹⁴ Zie over de rol van de oligarchen in het "leningen voor aandelen"-plan en hun rol bij de herverkiezing van Jeltsin: Chrystia Freeland, *Sale of the Century. The Inside Story of the Second Russian Revolution* (London 2000).

rijker en politiek invloedrijker. Jeltsin zelf was bovendien uiterst kwetsbaar: opgepept en opgefleurd in de campagne was hij de eerste maanden van zijn nieuwe termijn een revaliderende hartpatiënt met nog bijkomende kwalen. Gedurende zijn hele tweede termijn (1996-99) is Jeltsin met zijn gezondheid blijven tobben. Slechts zeer weinigen hadden direct toegang tot de president. Wie die toegang wel had was daardoor potentieel zeer machtig. De *krach* van augustus 1998 tastte de vermogenspositie van een aantal banken aan, maar mede dankzij goede politieke contacten wisten de meeste door de oligarchen geleide zogeheten financieel-industriële groepen de crisis te overleven. In de korte periode van het premierschap van Primakov, die benoemd werd benoemd na de *krach*, werd de invloed van de oligarchen op en in het kabinet in engere zin beperkt, maar belangrijker bleef hun toegang tot het presidentiële apparaat en tot Jeltsins familie-kring.¹⁵

Russische staatsinstellingen verloren met de financiële crisis van augustus 1998 een groot deel van hun (internationale) kredietwaardigheid evenals Russische particuliere banken, maar door het toeval geholpen verbeterde de kaspositie van de Russische centrale overheid vanaf 1999 aanzienlijk. De enorme stijging van de wereldmarktprijzen van olie en gas, alsmede van een aantal metalen, bracht de staat via exportheffingen, accijnzen en andere belastingen aanzienlijke extra inkomsten. Rusland werd daardoor wel, meer nog dan in het verleden, voor export-inkomsten afhankelijk van de prijs van een beperkt aantal grondstoffen op de wereldmarkt: olie en gas leverden in het begin van de jaren 2000 de helft van de exportinkomsten, andere delfstoffen waren goed voor dertig procent.

Jeltsin had in mei 1999 een (tweede) poging tot *impeachment* overleefd, maar zijn verhouding tot een groot deel van de Staatsdoema bleef problematisch. Beschuldigingen van corruptie aan het adres van de Jeltsin-clan deden zijn imago geen goed. En weer, althans dat was Jeltsins

¹⁵ Vladimir Goesinski, die voor zijn hulp bij de herverkiezing van Jeltsin was beloond met zendrechten voor *NTV*, distantieerde zich in de zomer van 1999 heel nadrukkelijk van Jeltsin, althans van het Kremlin. Zijn kennelijke verwachting was dat Joeri Loezjkov, burgemeester van Moskou, de meeste kans zou hebben Jeltsin als president van de RF op te volgen. Die anti-Kremlin positie van Goesinski is hem duur komen te staan. Hij is, nadat Jeltsin door Kremlin-kandidaat V.V. Poetin was opgevolgd, de feitelijke zeggenschap over *NTV* kwijtgeraakt. Loezjkov heeft zich tijdig aan 'de nieuwe politieke realiteiten' aangepast

perceptie, werkte een “procureur-generaal” niet voor,¹⁶ maar tegen de president, door onderzoek in te stellen naar het financiële handelen van naaste medewerkers van Jeltsin en zelfs van Jeltsins familieleden. Jeltsins pogingen om de procureur-generaal te vervangen, strandden herhaaldelijk op verzet van de Staatsdoema. Hij kon door Jeltsin wel aan de kant worden gezet, maar voor benoeming van een nieuwe, op voordracht van de president, was instemming van de Staatsdoema vereist; en die instemming werd geweigerd.

De aangewezen opvolger: V.V. Poetin

Nadat Tsjernomyrdin in maart 1998 zonder duidelijke reden als premier was vervangen door Sergej Kiriënko en Kiriënko na de financiële crisis van augustus 1998 door Evgeni Primakov, werd deze na vijf maanden vervangen door Sergej Stepasjin, die tenslotte in de zomer van 1999 door de president werd ontslagen om plaats te maken voor Vladimir Vladimirovitsj Poetin. Poetin, een voormalig KGB-officier, was eind jaren 1980 uit Oost-Duitsland teruggekeerd naar zijn geboortestad St. Petersburg, was daar door burgemeester Anatoli Sobstjak aangesteld op een hoge functie in het bestuur van de stad, was naar Moskou gehaald, had een hoge functie bekleed in het apparaat van de president van de RF en moest nu als premier het land gaan leiden. Bij zijn benoeming tot premier had Poetin in Rusland nauwelijks enige naamsbekendheid. Als premier zou hij die naamsbekendheid vanzelf wel krijgen. Maar Poetin kwam wel heel vlot in de schijnwerpers te staan toen in augustus 1999 explosieven tot ontploffing werden gebracht in enkele flatgebouwen in Moskou. Honderden mensen, gewone mensen, werden bij die door niemand opgeëiste, maar door de staatsautoriteiten onmiddellijk aan Tsjetsjeense bandieten toegeschreven, aanslagen gedood. Poetin beloofde meedogenloos te zullen optreden tegen de Tsjetsenen, hij zou ze “tot op de plee achterna zitten om hen de strot af te snijden”. Leger en strijdkrachten ressorterende onder het Ministerie van

en heeft zijn eigen politieke netwerk in dienst gesteld van de nieuwe leider.

¹⁶ De “procureur-generaal” is het hoofd van het Openbaar Ministerie (*prokoeratoera*), maar dan een Openbaar Ministerie met aanzienlijk meer bevoegdheden dan bijvoorbeeld het Nederlandse.

Binnenlandse Zaken vielen enkele weken nadien Tsjetsjenië opnieuw binnen om voor altijd af te rekenen met hun banditisme en separatisme. Staatsdoemaverkiezingen waren aanstaande en bovendien waren voor juni 2001 presidentsverkiezingen gepland. In Tsjetsjenië werden successen gemeld: de oorlog zou niet lang duren. Poetins krachtige optreden tegen Tsjetsjenië gaf hem bij een groot deel van het electoraat een groot krediet. Dit keer was de volksstemming er niet een van terughoudendheid en dit had alles te maken met de aanleiding tot deze tweede Tsjetsjeense oorlog: de aan Tsjetsjenen toegeschreven bomaanslagen. De pas in augustus 1999 opgerichte partij “Eenheid” schoot in de peilingen omhoog en kon na de Staatsdoemaverkiezingen van december 1999 de op een na grootste fractie gaan vormen (de *KPRF* bleef de grootste). “Eenheid” was de pro-Poetin Partij, een verder uitgewerkt programma had de partij eigenlijk niet. De nieuwe partij “Unie van rechtse krachten” (een partij met een dubbelzinnige naam: de naam kan in het Russisch ook worden gelezen als “Unie van gerechte krachten”), waarin een aantal vooraanstaande marktliberalen zich hadden verenigd, presenteerde zich ten dele ook als steunpartij voor Poetin. Poetin zelf was overigens van geen enkele partij lid. Op oudejaarsdag richtte president Jeltsin zich in een televisietoespraak tot het volk van Rusland – hij verklaarde per heden af te treden. Het volk moest het nieuwe millennium in met een nieuwe leider. Poetin werd naast premier, overeenkomstig het daarover in de grondwet bepaalde, nu ook waarnemend president. Het vervroegd aftreden van de president betekende ook vervroegde verkiezingen, die nu in maart 2001 zouden worden gehouden. En na zo door Jeltsin te zijn geholpen was wel duidelijk wie deze vervroegde presidentsverkiezingen zou gaan winnen. Een groot deel van de op de lijst van “Vaderland – heel Rusland” gekozen Staatsdoema-leden begon al in januari op te schuiven richting Poetin. Zoals het in het Engels heet: *if you cannot beat them, join them*. De aanvankelijke concurrenten probeerden nu een deel te zijn van ‘het succes’. Poetin won de presidentsverkiezingen inderdaad, en al in de eerste ronde. Opnieuw had *KPRF*-leider Zjoeganov het nakijken.

Negentiennegenennegentig was economisch geen slecht jaar en 2000 bleek zelf een goed economisch jaar, het BNP groeide met maar liefst 8%; ook 2001 kende een (verwachte) BNP-stijging: 3-4 %. Minder

voorspoedige jaren lijken voor de boeg, omdat Rusland omvangrijke buitenlandse leningen moet gaan aflossen en omdat grote kosten zullen moeten worden gemaakt voor (minimaal) onderhoud van de infrastructuur. Maar in het begin van de periode-Poetin gaat het economisch voorspoedig. Dat draagt bij aan de populariteit van Poetin. De steeds maar uitblijvende definitieve zege in Tsjetsjenië (waaruit overigens wel voortdurend successen worden gemeld) lijkt Poetin nauwelijks te deren. Geen enkele grote politieke figuur of politieke beweging kan het mankerende succes van Poetin ook uitbaten, omdat allen zich achter het krachtdadige optreden hadden gesteld, inclusief communisten-leider Zjoeganov. De grootste oppositiepartij, de *KPRF*, heeft een sterke, maar een minderheidspositie in de Staatsdoema, en een deel van het *KPRF*-programma wordt in feite onder Poetins leiding uitgevoerd. Maar Poetin heeft tevens laten weten niet te zullen tornen aan de marktliberale hervormingen, de privatiseringen niet ongedaan te zullen maken, en hij heeft tegen de nadrukkelijke, maar machteloze wens, van de *KPRF*-fractieleden in, een wet op de grondeigendom laten aannemen die voorziet in de mogelijkheid van particulier eigendom van grond, ook van landbouwgrond, ten koste van staats- en andere vormen van collectief, dat wil zeggen van niet-particulier, eigendom.

De communisten lijken zich in de nationale politiek bij de positie te hebben neergelegd nooit de 'eerste man' te kunnen leveren. Maar in hun nadruk op het belang van 'de staat' en van 'patriottische waarden' staan Poetin en Zjoeganov niet ver van elkaar.¹⁷ Gorbatsjov en Jeltsin, hoe verschillend ook, waren beiden anti-stalinisten. Voor wie niet in de eerste plaats aan Stalin denkt als een groot politiek en militair leider en een voorbeeldig patriot is het een affront dat Poetin wel, samen met Zjoeganov, op 21 december 2000 het glas hief bij de herdenking van Stalins geboortedag.

¹⁷ Zie over de positie van Zjoeganov in dezen: Wayne Allensworth, *The Russian Question. Nationalism, Modernization, and Post-Communist Russia* (Lanham 1998), i.h.b. Chapter 5.